

Civilna kultura i socijalni kapital

Tocqueville zasniva njegova shvatanja na paradigmi od Montesquieu, ali ide i korak dalje, tako što intenzivira značenje ideje “slobodnih asocijacija” kao esencijalnih garanata jedne slobodno demokratski konstituisane zajednice. Civilna udruženja preko integrativne sange normativnog konsenzusa služe obrazovanju vrijednosti i učvršćivanju vrijednosnog sistema i civilnih vrlina kao što su tolerancija, međusobno uvažavanje, poštenje, pouzdanost i povjerenje kao i civilna hrabrost. Kroz normativni konsenzus se akumulira socijalni kapital. Za Tocqueville su udruženja civilnog društva prije svega „škole za demokratiju“, u kojima demokratska (komunitaristička) misao i civilno ponašanje bivaju kroz svakodnevnu simboličku praksu ritualizirani i habilituizirani. Da bi civilne asocijacije zaista mogle biti ili postati prostor za komunikativno djelovanje i „samovladavinu“, one ne smiju biti previše velike, ali moraju biti zaista mnogobrojne. Ove asocijacije se trebaju na svim nivoima političkog sistema institucionalizirati, jer kada one na lokalnoj ravni zaostaju u demokratskom (civilnom) razvoju, tada su isto tako demokratija, slobode i ljudska prava na globalnoj ravni pervertirani. Iz Tocquevilles perspektive gledano stavlja civilno društvo demokratiji jedan normativni i participativni potencijal na raspolaganje, koji služi imunizaciji slobode nasuprot autoritarnim iskušenjima države i postavlja tiranskim ambicijama političkih elita moći unutarne granice njihovog djelovanja. U tradiciji Tocqueville su prije svega afirmativne funkcije civilnog društva za ukupnu demokratski konstituisanu zajednicu – dakle država i društvo – istaknute i sa jednom jako izraženom participativnom komponentom “samovladavine” povezane.

Socijalni kapital kako privatno tako i javno dobro obuhvata ona obilježja socijalne organizacije kao (uzajamno) povjerenje, norme i horizontalno struktuirani socijalni networking, koji koordinirano djelovanje individua kroz oblikovanje dugotrajnijih socijalnih ugovora olakšava i time eficientnost društvenog djelovanja involvira. Sa tim povezani konflikti trebaju unutar civilnog društva, koje pod kontekstualnim uslovima jedne liberalne demokratije egzistira, javno artikulisani i razriješeni: Danas su „društvo, religija i kultura prema njihovoj formi pluralistične. Izvan javne arene ne postoji zajednički život [.....]. Jedino, sto mi međusobno možemo dijeliti je republika, posao vladanja. Samo kada mi ovo zaista dijelimo, mi smo sugrađani.“ U pozitivnoj varijanti omogućuje socijalni kapital

između različitih socijalnih grupa miroljubivo rješavanje socijalnih interesnih konflikta. Egzistira jedna visoka mjera uzajamnog povjerenja, tako ovo djeluje kao informalna zaštita kolektivnih i individualnih prava izvan granica socijalnih grupa. U ovoj varijanti podržava socijalni kapital formalna i informalna pravila i procedure demokratije. Ovdje se oblikuje jedan društveni resurs političke participacije različitih socijalnih grupa.

Ovo se može na primjeru Ex-Jugoslavije pokazati, gdje se kratko proljeće civilnodruštvenih koncepata i oblikovanje socijalnog kapitala u 80-tim godinama prošlog stoljeća brzo u etniziranje jugoslovenskog društva pretvorilo. Posljedice su bile u principu etnički «komogene» zajednice, čiji je interni socijalni kapital na štetu ograničenja i borbe protiv drugih etničkih zajednica bio produkovan. Ku-Klux-Klan i SA, etničke milicije u bivšoj Jugoslaviji ili fundamentalističke religijske zajednice oblikju socijalne networking i formalna udruženja, koja samo za neke socijalni kapital stvaraju, koji njima pripadaju. Nasuprot drugim civilnim, etničkim i religijskim zajednicama oni se zatvaraju. Ova linija razdvajanja je često kroz nepovjerenje i netoleranciju učvršćena, ponekad isto kroz manifestno nasilje.

Ako su naprotiv civilnodruštvene grupe i organizacije duž postojećih ekonomskih, religijskih ili etničkih konfliktnih linija orijentisane, tada je zajedničko strategijsko djelovanje zaista otežano. Jer, potom nedostaje često uzajamno povjerenje i socijalni kapital, koji su za obaveznu kooperaciju i komunikaciju nezamjenljivi, i time jednostavnije pada starim režimskim elitama da izigra opoziciju i podjeli je na suprotstavljene frakcije. Pokušavajući objasniti razliku između dvaju tipova, premošćujućega i povezujućeg, socijalnog kapitala, ugledni američki politolog Robert Putnam, „otac“ koncepta socijalnog kapitala, navodi kako je „povezivanje bez premošćivanja jednako Bosna i Hercegovina“ (Putnam/Goss, 2002: 11). Pritom Putnam takvu svoju tezu ne temelji na sustavnim istraživanjima, već na promatranju recentne političke povijesti Bosne i Hercegovine, dakle na svojevrsnoj intuitivnoj ocjeni, a ne na konkretnim podacima. Ostavljajući po strani način Putnamovog dolaska do takve ocjene, iz njegove teze može se izvesti nekoliko zanimljivih pitanja: Što je to socijalni kapital? Zašto Putnam tvrdi da je Bosna i Hercegovina bogata povezujućim, a siromašna premošćujućim socijalnim kapitalom? Kakvo je stvarno stanje socijalnog kapitala u Bosni i Hercegovini?

Posljednji, treći val demokratizacije, koji je početkom 1990-ih zahvatio i Bosnu i Hercegovinu, pokazao je kako uspješan završetak transformacije prema demokraciji ne ovisi samo o institucionalnim aranžmanima i ekonomskom razvoju, već i o stavovima, vrijednostima i obrascima ponašanja građana. Ta kulturalna dimenzija politike pokušava se u znanstvenim i stručnim politološkim radovima analizirati korištenjem različitih koncepata, kao što su primjerice politička kultura, građanska moralnost, ljudski razvoj itd., pri čemu je jedan od najpropulzivnijih koncepata u posljednjih desetak godina socijalni kapital.

Konceptom socijalnog kapitala društveni znanstvenici izražavaju ideju da kvaliteta socijalnih odnosa utječe na uspjeh pojedinaca i čitavih društava na nizu područja kao što su funkcioniranje demokracije, ekonomski razvoj, obrazovno postignuće, zdravlje itd. Prve primjene koncepta u znanstvenim studijama mogu se pronaći u sociologiji (Bourdieu, 1986; Coleman, 1988). Svoju punu afirmaciju koncept je doživio u politološkim istraživanjima, posebice radovima američkoga politologa Roberta Putnama (1993; 2000), a potom se njegovo korištenje proširilo i u druge društvene znanosti.

Socijalni kapital najčešće se određuje kao karakteristike društvene organizacije, poput povjerenja, normi uzajamnosti i mreža povezanosti koje mogu poboljšati učinkovitost društva olakšavanjem koordiniranog djelovanja. Tako definirani socijalni kapital koristi se u istraživanju socijalnih i političkih procesa u državama iz različitih dijelova svijeta. Nažalost, koncept socijalnog kapitala nije do sada na sustavan način primjenjivan u analizi socijalnog i političkog života u Bosni i Hercegovini. Tokom 2007. godine Fondacija Friedrich Ebert za Bosnu i Hercegovinu inicirala je začetak projekta koji za svoj glavni cilj ima analizu stanja socijalnog kapitala u Bosni i Hercegovini.

Koncept socijalnog kapitala

Istražujući učestalost korištenja koncepta socijalnog kapitala, u najvažnijim časopisima iz društvenih znanosti s engleskoga govornog područja u drugoj polovici 20. stoljeća, Rosalyn Harper (2001: 6) je, analizirajući sadržaj ključnih riječi, došla do zanimljivih podataka. U razdoblju od 1950. do 1990. socijalni kapital je kao ključna riječ naveden u 20 članaka, od 1991. do 1995. u 109 članaka, a od 1996. do ožujka 1999. u čak 1.003 članka. Ti podaci

pokazuju da se može govoriti o svojevrsnoj eksploziji interesa društvenih znanstvenika za koncept socijalnog kapitala. Što točno razumijevamo pod tim konceptom?

Osnovi koncepta

U jednom od recentnih preglednih radova o razvoju koncepta, Robert Putnam i Kristin Goss (2002: 4–6) navode kako se socijalni kapital povremeno koristio u društvenim znanostima 20. stoljeća kao pomoćni pojam u objašnjavanju različitih fenomena. Prvu uporabu pripisuju Judsonu Hanifanu, koji u socijalnom kapitalu vidi sredstvo za povećanje razina solidarnosti u lokalnim zajednicama. Nakon toga navode i Jane Jacobs, koja ga je koristila u svojim radovima o urbanom planiranju, ekonomiste Ekkeharta Schlichta i Glenna Lourya, koji ga uvode u istraživanja ekonomske učinkovitosti društava i životnoga uspjeha pojedinaca, te sociologe Pierrea Bourdieua i Jamesa Colemana. Od autora koje navode tek su posljednja dvojica sustavno pristupila konceptualizaciji socijalnog kapitala. Američki sociolog Coleman koristi ga u pokušajima da razvije opću teoriju društvenih odnosa, smatrajući da u objašnjenju ljudskog djelovanja koncepti financijskog i ljudskog kapitala moraju biti nadopunjeni socijalnim (1988). On je pošao od toga da je ljudsko djelovanje uvelike uvjetovano društvenim kontekstima i odnosima, a ne samo dostupnim financijskim kapitalom i zaposlenici. Za Colemana, fizički se kapital odnosi na ulaganja u oruđa i drugu proizvodnu opremu, ulaganja u znanja i umijeća zaposlenika, a socijalni je kapital posljedica odnosa među pojedincima. O sličnostima i razlikama tih oblika kapitala Coleman piše: „Poput drugih oblika kapitala, socijalni je kapital produktivan, omogućava postizanje nekih ciljeva koje bez njega ne bi bilo moguće ostvariti. No za razliku od drugih oblika kapitala, socijalni kapital možemo pronaći u strukturama odnosa među društvenim akterima“ (1988: 98). Poput financijskog kapitala i zaposlenika, socijalni je kapital resurs što ga pojedinac može koristiti za ostvarivanje svojih ciljeva, a njegova je osobitost to što proizlazi iz društvenih veza. Uključenost u strukturu društvenih odnosa, to jest u društvene mreže koje proizvode socijalni kapital, pojedinac može iskoristiti da poboljša svoja postignuća na različitim područjima. Coleman ističe obrazovno postignuće koje je u velikoj mjeri uvjetovano strukturom društvenih odnosa u koje je pojedinac uključen. Za Colemana je socijalni kapital kontekstualno specifičan i normativno neutralan, što znači da sam po sebi

nije ni poželjan ni nepoželjan, te ga pojedinci mogu koristiti i u pozitivne i u negativne svrhe, ako se njegovo korištenje promatra iz perspektive zajedničkog dobra.

Socijalni kapital slično shvaća i francuski sociolog Pierre Bourdieu. On se bavio pitanjima raspodjele moći među društvenim klasama i društvenom reprodukcijom nejednakosti kao posljedicom nejednakog pristupa resursima. U borbi za napredovanje na materijalnoj i statusnoj ljestvici pojedinci se koriste ekonomskim, kulturnim i socijalnim kapitalom, pri čemu Bourdieu socijalni kapital opisuje kao „ukupnost aktualnih i potencijalnih resursa koje pojedinac može mobilizirati na temelju svog članstva u određenim organizacijama ili na temelju društvenih veza u koje je uključen“ (1986: 248). Socijalni kapital daje onima koji ga posjeduju određene mogućnosti i prednosti te se tako pojavljuje kao sredstvo reprodukcije društvene nejednakosti i isključenosti. Bourdieu, kao i Coleman, promatra socijalni kapital kao izvor kojega pojedinci mogu koristiti na temelju svoga članstva u određenim udrugama ili neformalnim skupinama.

Slikovito rečeno, ekonomski kapital se temelji na bankovnim računima pojedinaca, ljudski je kapital u glavama pojedinaca, a socijalni kapital u strukturama odnosa među ljudima te, da bi pojedinac mogao koristiti socijalni kapital, on mora biti povezan s drugim ljudima. Sociološka konceptualizacija socijalnoga kapitala usredotočila se upravo na koristi koje pojedinci mogu imati na temelju njegova posjedovanja. Coleman i Bourdieu navode da je temeljno obilježje socijalnoga kapitala to što on nije utjelovljen ni u samim akterima a ni u fizičkom okruženju nego u strukturi odnosa među pojedincima, to jest u njihovim međusobnim odnosima, no, istodobno ističu kako ga uvijek realiziraju pojedinci.

Očigledno je da je temeljna zamisao izražena u konceptu socijalnoga kapitala prilično jednostavna: društvene mreže su važne, one imaju vrijednost za ljude koji su uključeni u te mreže. Obitelj, prijatelji i poznanici čine važan dio života pojedinaca: to je element koji se može koristiti za stjecanja materijalne dobiti ili u kriznim stanjima. Primjena koncepta socijalnoga kapitala u politologiji započela je kada je postavljeno pitanje: da li ono što važi za pojedince vrijedi i za skupine, to jest da li se zajednice s brojnijim društvenim mrežama bolje suočavaju sa zajedničkim problemima?

Na ovo pitanje prvi je pokušao odgovoriti američki politolog Robert Putnam. Njegova knjiga *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, studija slučaja procesa decentralizacije u Italiji, „uvela“ je koncept socijalnoga kapitala u političku znanost. Početkom 1970-ih godina talijanska vlada odlučila je pokrenuti procese decentralizacije formirajući 20 regija i regionalnih vlasti na koje je prenijela dio funkcija s nacionalne razine. Sve regije bile su jednake po svom institucionalnom ustrojstvu, a dodijeljene su im i jednake zakonodavne ovlasti, ali su se razlikovali društveni, ekonomski, politički i kulturni uvjeti u koje su te nove institucije „usađene“. Našavši se u to vrijeme u Italiji Putnam je uočio da mu se pružila rijetka prigoda za dugoročno i sustavno komparativno proučavanje nastanka, razvoja i funkcioniranja političkih institucija, a osobito za istraživanje međusobnog odnosa institucija, socijalno-ekonomskog i socijalno-kulturnog okruženja.

O tome navodi: „Talijanski eksperiment s regijama bio je kao saliven za poredbeno proučavanje dinamike i ekologije institucionalnog razvoja. Baš kao što bi botaničar mogao proučavati razvoj biljaka mjereći rast genski istog sjemena zasijanog u različite gredice, tako bi onaj koji proučava djelotvornost vlade mogao ispitivati sudbinu tih novih organizacija, formalno istovjetnih, u njihovim raznolikim socijalnim i ekonomskim te političkim i kulturnim sredinama“ (1993: 7). Odlučuje se za longitudinalno istraživanje dinamike institucionalnoga razvoja koje će trajati dvadeset godina i obuhvatiti korištenje brojnih i raznovrsnih kvalitativnih i kvantitativnih metoda.

Putnam tim istraživanjem pokušava odgovoriti na jedno od najvažnijih politoloških pitanja: koji činitelji određuju djelotvornost predstavničkih institucija? Kako bi odgovorio na to pitanje konstruirao indeks institucionalne djelotvornosti preko kojega mjeri razine učinkovitosti pojedinih regija, a osnovni zaključak koji izvodi iz dobivenih rezultata jest da, unatoč jednakom institucionalnom ustrojstvu, postoje značajne prostorne i trajne razlike u institucionalnoj djelotvornosti. Drugim riječima, nekim se regijama vlada bolje nego drugima – bez obzira na to što sve imaju jednaku institucionalnu strukturu i raspoložu vrlo sličnim financijskim izvorima. Rezultati su pokazali jasnu razliku između sjevernih i južnih regija, pri čemu je institucionalna djelotvornost sjevernih regija bilo mnogo veća, ali su bile uočljive i razlike među pojedinim regijama unutar tih dvaju skupina. Ako određena vlast, unatoč jednakoj institucionalnoj strukturi, funkcionira bitno drugačije od neke druge vlasti,

onda je, prema Putnamu, jedan od najvažnijih zadataka politologa otkriti zašto se to događa. Usredotočuje se na dvije skupine čimbenika kao moguće izvore utjecaja na institucionalni uspjeh ili neuspjeh: na socijalno-ekonomske i na socijalno-kulturne čimbenike, to jest na razinu ekonomskog razvoja, te na stavove, vrijednosti i ponašanje građana određene političke zajednice, pri čemu ove druge obuhvaća konceptom socijalnoga kapitala. „Dvoboj“ između dvaju čimbenika Putnam rješava statističkom analizom, koja donosi jasnu „pobjedu“ socijalnom kapitalu jer se pokazuje da postoji vrlo snažna korelacija između viših razina socijalnoga kapitala i institucionalne djelotvornosti.

Pritom se „socijalni kapital ovdje odnosi na karakteristike društvene organizacije, kao što su povjerenje, norme i mreže koje mogu poboljšati učinkovitost društva olakšavanjem koordiniranog djelovanja“ (1993: 167). Definicija sugerira kako Putnam koncept socijalnoga kapitala izvodi iz činjenice da u svim društvima postoje formalni i neformalni međusobni odnosi komunikacije i razmjene, te kako se socijalni kapital nalazi upravo u strukturi tih odnosa. Iz definicije je, također, vidljivo da se, prema Putnamu, socijalni kapital sastoji od triju komponenti: normi uzajamnosti, mreža građanske povezanosti i povjerenja. Pod normama Putnam razumijeva norme uzajamnosti među ljudima, i to ne norme specifične, uravnotežene uzajamnosti koja se odnosi na simultanu razmjenu predmeta od jednake koristi, nego na uopćenu uzajamnost koja znači kontinuirane odnose suradnje i razmjene, koji su u određenom trenutku neuravnoteženi, no koji uključuju obostrana očekivanja da će ono što dajemo danas biti vraćeno u budućnosti. Temeljna ideja uopćene uzajamnosti izražena je u slijedećoj rečenici: – Učiniti ću ovo za tebe, ne očekujući da mi odmah uzvратиš uslugu, siguran da ćeš ti ili netko drugi u budućnosti nešto učiniti za mene.² Druga su komponenta mreže građanske povezanosti, pri čemu su posebno važne horizontalne veze među akterima ekvivalentnog statusa i moći, nasuprot vertikalnim vezama koje uključuju aktere nejednaka statusa i moći, a koje su negativno povezane s razvojem socijalnog kapitala. Kada su te dvije komponente – norme uopćene uzajamnosti i horizontalne mreže građanske angažovanosti – rasprostranjene u društvu, one uzrokuju stvaranje povjerenja (trećeg elementa socijalnog kapitala).

Kako tako definirani socijalni kapital utječe na institucionalnu djelotvornost? Prema Putnamovu mišljenju, socijalni kapital omogućuje rješenje problema s kojima se susreću sva

društva, a koji se u politologiji naziva dilemom kolektivnog djelovanja. Opstanak svakoga društva pretpostavlja određenu razinu suradnje i zajedničkog djelovanja njegovih članova kako bi se ostvarili ciljevi od zajedničke koristi. No s obzirom na svoju egoističnu prirodu, veliki broj pojedinaca ponaša se sebično te želi koristiti zajednička dobra koja nastaju suradnjom, ali ne žele pridonositi suradnji i zajedničkom dobru. Neuspjeh suradnje radi zajedničke i obostrane koristi nije nužno izraz iracionalnosti pojedinaca, jer oni žele maksimirati svoju korist uz što manja ulaganja. Klasični odgovor na taj problem potječe od Thomasa Hobbesa koji je pokazao da je država neophodna kako bi spriječila rat svih protiv svih. Država, često i fizičkom prisilom, osigurava okvir za djelovanje sebičnih pojedinaca. Putnam smatra da je uključivanje treće strane tek drugo najbolje rješenje dileme kolektivnog djelovanja. Osim što je vrlo skupo, ono ne jamči da će treća strana biti nepristrana, to jest da upravo ona neće iskoristiti svoj položaj za ostvarivanje partikularnih interesa. On smatra da je najbolje rješenje dobrovoljna suradnja pojedinaca koju omogućuje povjerenje što izrasta iz normi uopćene uzajamnosti i mreža građanske povezanosti. Talijanski slučaj pokazao je da postojanje socijalnoga kapitala, razrješavajući dilemu kolektivnoga djelovanja, pospješuje dobrovoljnu suradnju građana i pozitivno utječe na djelotvornost političkih institucija. Sažimajući rezultate svoga istraživanja Putnam najavljuje „ulazak“ koncepta socijalnoga kapitala u suvremeni politološki i politički diskurs, ističući kako „izgradnja socijalnoga kapitala neće biti laka, ali ona je ključna da se demokraciju učini djelotvornom“.

Ubrzo nakon što je objavljeno izvorno izdanje, Putnamova knjiga je prevedena i na talijanski jezik, pobudivši veliki interes. Prikazana je i recenzirana u svim glavnim talijanskim novinama te u stručnim politološkim i sociološkim časopisima, uklopivši se u stalnu raspravu o decentralizaciji i razlikama između Sjevera i Juga zemlje. Talijanski je slučaj važan jer je rijedak pokušaj stvaranja novih institucionalnih aranžmana u etabliranim demokratskim državama. No kao i svaka kvalitetna studija slučaja, Putnamov je rad mnogo značajniji od puke analize talijanskoga regionalnog eksperimenta. On se bavi pitanjem kojim su zaokupljena sva društva koja teže ozbiljenju demokratskoga ideala, a ono glasi: koji čimbenici utječu na funkcioniranje demokratskih političkih institucija? Iza njega skriva se još važnije pitanje o tome zašto neke demokracije uspijevaju, a druge ne. Važnost

odgovora na ta pitanja daleko premašuje granice Italije, budući da znanstvenici, političari i obični građani u zemljama diljem svijeta pokušavaju otkriti kako predstavničke institucije mogu djelotvorno raditi.

Primjena, kritike i razvoj koncepta

Veza između socijalnog kapitala - utjelovljenog u obliku normi uopćene uzajamnosti, horizontalnih mreža povezanosti i povjerenja - i viših razina demokratske učinkovitosti zaintrigirala je niz istraživača, pa je ubrzo nastao niz novih radova u kojima se, uglavnom kao nezavisna varijabla, koristi socijalni kapital. Polazišna teza tih istraživanja jest da prostorne i vremenske razlike u razinama političke djelotvornosti mogu biti, bar djelomice, objašnjene u terminima razine socijalnog kapitala neke zajednice.

Sam Putnam umnogome je pridonio razvoju daljnjih istraživanja s novom studijom slučaja - ispitivanjem javnoga života u Sjedinjenim Američkim Državama pomoću koncepta socijalnog kapitala. Rezultate svojih istraživanja objavio je u člancima *Bowling Alone: America's Declining Social Capital* (1995) i *The Strange Disappearance of Civic America* (1996), a zaokruženu analizu u knjizi *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (2000). I sami naslovi - erozija socijalnog kapitala, nestanak građanske Amerike, kolaps američke zajednice - upućuju na to kakvi su rezultati istraživanja. Koristeći veliki broj empirijskih indikatora o razinama građanske angažovanosti Amerikanaca tijekom 20. stoljeća (političku participaciju, članstvo u udrugama, neformalne kontakte, itd.), Putnam je zaključio kako je tijekom posljednja dva-tri desetljeća došlo do značajne i zabrinjavajuće erozije socijalnog kapitala. Podaci pokazuju da Sjedinjene Američke Države, koje je De Tocqueville opisao kao zemlju vibrantnoga civilnog društva važnog za opstanak američke demokracije, sve više postaju zajednica atomiziranih i izoliranih pojedinaca koji privatiziraju svoje slobodno vrijeme i sve se manje brinu o stvarima od zajedničkog interesa. To sažima u sljedećoj rečenici: „Tocquevillova Amerika raspada se pred našim očima“ (Putnam, 1996: 36).

Raskidanje društvenih veza Putnam simbolično prikazuje na primjeru svog omiljenog sporta - kuglanja: „Najneobičniji, ali i najneugodniji dokaz raspada društvenih mreža u suvremenoj Americi do kojega sam došao jest ovaj: broj Amerikanaca koji se danas bave

kuglanjem viši je nego ikada u našoj prošlosti, no istodobno se broj onih koji kuglaju u organiziranim ligama sve više smanjuje“ (Putnam, 1995: 70).

Izraz „kuglati sam“ (bowling alone) postaje sinonimom smanjene spremnosti na suradnju s drugim građanima. Već nakon objavljivanja Putnamove knjige Making Democracy Work i brojni drugi znanstvenici širom svijeta prihvatiti će socijalni kapital kao koristan koncept za analizu društvenih i političkih procesa u suvremenim društvima. To će rezultirati brojnim knjigama, člancima, projektima i istraživanjima koja u svom središtu imaju socijalni kapital.⁴ No, unatoč činjenici da je Putnam svojim radom izazvao niz pozitivnih ocjena i na istraživanje potaknuo brojne druge znanstvenike, ne treba misliti da je njegova konceptualizacija i korištenje socijalnog kapitala bilo pošteđeno kritika. Za ovaj rad posebno su zanimljive kritike koje upozoravaju da je Putnam zanemario potencijalne negativne učinke socijalnog kapitala, to jest ono što neki autori nazivaju „tamnim stranama“ socijalnog kapitala (Portes/ Landolt, 1996; Chambers/ Kopstein, 2001).

Takvu kritiku najdosljednije je izveo Alejandro Portes, koji govori o negativnom socijalnom kapitalu pod kojim razumijeva negativne učinke koje stvaraju članstvo u udrugama i razvoj povjerenja među članovima udruga (Portes, 1998.). On posebno ističe marginalizaciju nečlanova skupine, navodeći da su neke etničke skupine monopolizirale određene poslove u pojedinim gradovima u SAD-a i na taj način isključile one koji ne pripadaju njihovoj zajednici. Kao krajnji primjer takve prakse Portes navodi udruženja poput Kuklux klana koja potiču netoleranciju prema onima koji se razlikuju od pripadnika njihove skupine.

Takve kritike potaknuti će Putnama i druge autore na daljnje promišljanje i razradu koncepta, pa će tako kritika da je zanemarena „tamna“ strana socijalnog kapitala dovesti do promišljanja o mogućem razlikovanju različitih tipova socijalnog kapitala.

Tipovi socijalnog kapitala

Odgovarajući na kritike spomenutih autora Putnam je u radovima koji su uslijedili nakon Making Democracy Work posvetio nešto više prostora pitanjima tipova socijalnog kapitala. Tako u članku Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America (1995b) odbacuje kritike da nije uočio negativni potencijal socijalnog kapitala

navodeći da pitanje tipova socijalnog kapitala nije u središtu njegova interesa: „Pod socijalnim kapitalom razumijevam karakteristike društvenog života – mreže, norme i povjerenje – koje omogućavaju pojedincima da zajednički učinkovitije djeluju u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Drugo je pitanje jesu li njihovi zajednički ciljevi vrijedni.

Tko ima koristi od tih mreža, normi i povjerenja – pojedinac, cijela zajednica ili neka manja grupa u zajednici – mora biti odedeno empirijski, a ne definicijski. Ispitivanje višestrukih učinaka različitih oblika socijalnog kapitala važno je pitanje, ali nije ono kojim se želim baviti ovdje. Sad sam se fokusirao na oblike socijalnog kapitala koji, općenito govoreći, služe demokratskim svrhama“ (665).

U knjizi *Bowling Alone* također ističe da je svjestan negativnih potencijala socijalnog kapitala: „Ukratko, socijalni kapital može se usmjeriti prema negativnim, antidruštvenim, ciljevima, kao i svaki drugi oblik kapitala. Stoga se važno zapitati kako se pozitivne posljedice socijalnog kapitala mogu maksimizirati, a negativne pojave minimizirati“ (2000: 22).

U toj knjizi Putnam razlikuje dva glavna oblika socijalnog kapitala: povezujući (bonding) i premošćujući (bridging) socijalni kapital.

Povezujući socijalni kapital drži na okupu ljude koji su međusobno slični po određenim obilježjima kao što su etničnost, religija, društvena klasa itd., a premošćujući povezuje ljude koji međusobno nisu slični. Putnam tvrdi da oba tipa mogu imati pozitivne socijetalne učinke. Ipak dodaje kako smatra da je premošćujući socijalni kapital važniji za funkcioniranje suvremenih društava.

Mreže od kojih se sastoji premošćujući socijalni kapital nadilaze postojeće socijalne, etničke i političke rascjepa i po svom su sastavu heterogene te stoga otvorene za uključivanje velikog broja građana. Kod povezujućega socijalnog kapitala uglavnom je riječ o poticanju partikularne uzajamnosti, partikularne solidarnosti i unutargrupne lojalnosti, što često može uzrokovati stvaranje homogenih grupa koje razvijaju antagonizam prema onima koji nisu pripadnici grupe.

Unatoč tome što je uvažio prigovor o potrebi da se napravi tipologija socijalnog kapitala, Putnam napominje kako razlikovanje tipova tek treba provjeriti na empiriskoj razini, te priznaje da „nije našao pouzdane i obuhvatne mjere na temelju kojih bi mogao napraviti razlikovanje između povezivanja i premošćivanja, pa će stoga ta razlika u knjizi biti manje obrađivana nego što bih to htio“ (2000: 24).

Tipovima se Putnam bavi i u uvodnoj studiji za komparativni istraživački projekt o stanju socijalnog kapitala u razvijenim demokratskim državama, koju je napisao s Kristin Goss (2002). Tu tvrdi da je najvažnija razlika između premošćujućega i povezujućega socijalnog kapitala. Pritom napominje kako su, gledano iz perspektive javnog dobra, vanjski učinci povezujućeg uglavnom negativni, jer on homogenizira pripadnike određene skupine, ali vrlo često uzrokuje i antagonizam prema onima koji nisu njezini članovi. Učinci premošćujućeg uglavnom su pozitivni, jer on stvara povjerenje među pripadnicima različitih skupina.

Stoga povezujući socijalni kapital naziva i ekskluzivnim, a premošćujući inkluzivnim. Upravo na tom mjestu Putnam, kako bi slikovito opisao razlike između tih dvaju tipova, navodi kako je „povezivanje bez premošćivanja jednako Bosna“ (Putnam/Goss, 2002: 11).

Osim razlike između povezujućega i premošćujućega socijalnog kapitala, Putnam i Goss navode još nekoliko distinkcija. Jedna je razlika između formalnoga i neformalnoga socijalnog kapitala, a temelji se na razini formalizacije mreža povezanosti. Na jednoj su strani formalno organizirane mreže - primjerice sindikati - koje imaju svoje službenike, uvjete članstva, članarine, redovna okupljanja itd., a na drugoj su strani vrlo neformalni oblici povezivanja, poput susreta na košarkaškom igralištu, povremenih susreta u kafićima itd. Istraživanja socijalnog kapitala, zbog metodoloških razloga, najčešće se fokusiraju na formalne tipove, iako ponekad neformalno povezivanje može biti učinkovitije od formalnoga.

Treća je razlika između jakih i slabih veza, a temelji se na učestalosti kontakata s drugim pripadnicima mreža - kod slabih veza kontakti su rijetki, a kod jakih česti. Posljednja je razlika između socijalnog kapitala usmjerenog prema unutra i onoga usmjerenog prema van. Kod prvog je riječ o mrežama povezanosti koje primarno promoviraju socijalne,

ekonomske i političke interese pripadnika mreže, a kod drugog o mrežama koje su usmjerenije prema javnim dobrima.

Jednu od zanimljivijih studija o razlici između pozitivnoga i negativnoga socijalnog kapitala napisao je Victor Perez Diaz. U *From Civil War to Civil Society: Social Capital in Spain from the 1930s to the 1990s* (2002) on opisuje stanje u Španjolskoj. Analizirajući razvoj socijalnog kapitala u proteklih šest desetljeća, Diaz pokazuje kako su tijekom različitih razdoblja španjolske povijesti prevladavali različiti oblici socijalnog kapitala. Oslanjajući se na Putnamovu razliku između premošćujućega i povezujućega socijalnog kapitala, Perez Diaz koristi pojmove necivilnoga i civilnoga socijalnog kapitala. Kao primjer necivilnog oblika navodi tip odnosa u Španjolskoj tijekom građanskog rata i neposredno nakon njega. Promatrajući to razdoblje iz perspektive cjeline španjolskog društva, autor ga označava kao doba nulte društvene solidarnosti, uz istodobni vrhunac plemenske solidarnosti na svakoj od dviju sukobljenih strana. Stoga smatra da se to stanje, pa i općenito, svaki građanski rat, može označiti kao sukob dvaju tipova necivilnoga socijalnog kapitala. Tijekom 1960-ih, a posebice u drugoj polovici 1970-ih nakon Frankove smrti, stvaraju se pretpostavke za izgradnju novog oblika socijalnog kapitala – ovaj put civilnoga tipa. Prilagođavanje međunarodnom okruženju i pokušaj stvaranja legitimacijske osnove koja se neće temeljiti isključivo na pobjedi u ratu, nego i na ekonomskom napretku kombiniranom s vladavinom prava, otvorili su prostor djelovanju civilnog društva. Vlast je očekivala da će tako produbiti svoju legitimnost i očuvati položaj. No svaki ustupak pratili su sve veći zahtjevi iz sfere društva, što je u konačnici dovelo do sloma autoritarnog režima. Prema autoru, „simultani procesi socijalno-kulturne promjene i političke i ekonomske liberalizacije bili su nagovještaj erozije necivilnih oblika socijalnog kapitala i pojave različitih oblika civilnog tipa, što je pridonijelo i nadolazećoj tranziciji prema demokraciji“. Nakon prihvaćanja demokracije bitno su poboljšani uvjeti stvaranja socijalnog kapitala u Španjolskoj, ali perspektive izgradnje civilnog tipa ovise o mogućnostima prevladavanja onoga što autor naziva strukturnim ograničenjima izgradnji socijalnog kapitala, a to se u španjolskom slučaju odnosi na visoke stope nezaposlenosti, proširenu korupciju i djelovanje terorističkih organizacija.

Drugi istraživači tipova socijalnog kapitala (primjerice Lin, 2000; Szreter, 2002; Caulkins, 2004) također su se uglavnom usredotočili na razliku između premošćujućega i povezujućega socijalnog kapitala. Posebno su zanimljivi radovi Michaela Woolcocka (1998; 2003), koji objašnjava razliku između povezujućega i premošćujućega socijalnog kapitala koristeći se pojmom socijalnog identiteta. Woolcock smatra da razlikovanje različitih tipova proizlazi iz percepcije ljudi o tome koliko su nam članovi određene mreže bliski s obzirom na određeni socijalni identitet. U suvremenim društvima socijalne su veze vrlo raznolike, a svaki pojedinac sa sobom „nosi“ niz identiteta, to jest pojedinci su uključeni u brojne veze. U tim različitim odnosima pojedinci se međusobno prepoznaju kao vrlo slični ili vrlo različiti, pri čemu su povezujući i premošćujući socijalni kapital dva kraja kontinuuma između kojih postoje veze ljudi koji su manje ili više slični. Upravo su analiza i istraživanje različitih tipova socijalnog kapitala jedno od najpropulzivnijih područja teorije socijalnog kapitala. Pritom se istraživači sve više fokusiraju na pitanje kako pojedini oblici društvene različitosti i podijeljenosti utječu na razine i razvoj različitih tipova socijalnog kapitala. Jedno od najzanimljivijih istraživačkih pitanja, ali istodobno i metodološki najzahtjevnijih, jest ono o socijalnom kapitalu u društvima koje obično označavamo kao duboko podijeljena.

Socijalni kapital u duboko podijeljenim društvima

Jedan od najvećih izazova s kojima se susreću suvremena društva jest rastuća razina različitosti. Stoga je i jedna od najsigurnijih prognoza o budućnosti suvremenih društava ona koja nam govori kako će ona biti sve više različita u odnosu na aktualnu situaciju. Pritom se ta različitost očituje u čitavom nizu dimenzija kao što su klasa, etnicitet, rasa, spol, jezik, kultura itd. Koja će od tih društvenih podjela biti najvažnija ovisi, naravno, o situaciji u nekom konkretnom društvu, no općenito gledajući čini se kako su nacionalnost i religija obilježja koja proizvode najznačajnije i najdublje podjele u suvremenim društvima.

Uzmemo li u obzir i samo ta dva obilježja - nacionalnost i religiju - moglo bi se reći kako su sva suvremena društva zapravo pluralna i heterogena, jer bi teško bilo pronaći i jedno društvo na svijetu koje obuhvaća stanovnike samo jedne religije ili nacionalnosti. Pluralnost suvremenih društava opće je mjesto u politološkim uvidima. Međutim, iz te kategorije

pluralnosti mogu se izdvojiti društva koje politolozi označavaju kao duboko podijeljena društva. Duboko podijeljena društva obilježena su postojanjem dubokih rascjepa koji razdvajaju interesno, vrijednosno i identitetno suprotstavljene etničke, vjerske ili kulturne zajednice.

Činjenica postojanja pluralnih, a posebice duboko podijeljenih društava, navodi nas na pitanje o utjecaju različitosti na stabilnost demokracije u tim društvima. Da li takva različitost predstavlja resurs za daljnji razvoj tih društava? Takvu tezu zastupa Scott Page u svojoj knjizi *The Difference: How the Power of Diversity Creates Better Groups, Firms, Schools and Societies* (2007), u kojoj tvrdi kako, dugoročno gledano, postojanje različitosti u nekom društvu potiče kreativnost građana i time pridonosi jačem socijalnom, ekonomskom i političkom razvoju. S druge strane su teze koje tvrde kako postojanje različitosti, posebice duboke podijeljenosti, negativno utječe na ukupni razvoj društva.

Za ovu je studiju posebno važan utjecaj različitosti, posebice etničke i religijske, na socijalni kapital. Ukoliko na teorijskoj razini promatramo taj odnos nameću se dvije konkurirajuće teze. S jedne strane je teza koja navodi kako različitost potiče više razine socijalnog kapitala. Prema njoj socijalna interakcija među pojedincima iz različitih grupa smanjuje predrasude prema pripadnicima drugih grupa i postupno vodi prema stvaranju nekoga višeg identiteta, koji obuhvaća sve grupe i omogućava razvoj solidarnosti i socijalnog kapitala. Takvu tezu među prvima je razvio socijalni psiholog Gordon Allport (1954), a može se pronaći i u nekim novim radovima, uglavnom iz socijalne psihologije (primjerice Pettigrew/Tropp, 2006). S druge strane je teza, koja je dominantna u literaturi, a koja tvrdi kako različitost, posebice etnička, religijska i rasna, obeshrabruje oslanjanje na druge ljude te na taj način smanjuje razine povjerenja, kapaciteta za suradnju i kapaciteta za kolektivno djelovanje. Prema toj tezi što smo fizički bliže s ljudima drugačije rase, religije ili etničke pripadnosti to ćemo se više držati svoje grupe i manje ćemo vjerovati drugim grupama (Bobo/Tuan, 2006).

Kakva je situacija na empirijskoj razini, to jest što nam govore rezultati konkretnih istraživanja? Rezultati velikog broja istraživanja pokazuju jasnu „pobjedu“ teza prema kojoj različitost vodi do nižih razina socijalnoga kapitala i socijalne kohezije. Tako Robert Putnam

u svom recentnom istraživanju (2007) pokazuje da su više razine etničke i rasne heterogenosti povezane s nižim razinama socijalnoga povjerenja u lokalnim zajednicama u Sjedinjenim Američkim Državama. Delhey i Newton (2005) pokazuju kako ta povezanost viših razina etničke heterogenosti i nižih razina socijalnog kapitala vrijedi i za većinu europskih država. Osim toga brojna su i druga istraživanja koja potvrđuju takvu vezu: rasna i etnička heterogenost praćene su nižim razinama socijalnog povjerenja. Rijetka su istraživanja u kojima rezultati sugeriraju drugačiji odnos između različitosti i socijalnog kapitala. Ovdje se može navesti rad Natalije Letki (2008) koja je analizirala odnos između razina rasne heterogenosti i socijalnog kapitala u lokalnim zajednicama u Velikoj Britaniji. Ona je također ustanovila kako rasna heterogenost negativno utječe na razvoj socijalnog kapitala, no nakon detaljne statističke obrade ustanovila je kako se ta negativna veza pojavljuje samo u izrazito siromašnim zajednicama. Iz toga slijedi zaključak kako je socio-ekonomska nerazvijenost činitelj koji izrazito pojačava negativan utjecaj različitosti na socijalni kapital. Drugi rad koji se ovdje može spomenuti, a koji nudi nadu da negativan utjecaj različitosti na socijalni kapital ne mora biti univerzalno pravilo, jest rad Donne Bahry (2005) i njezinih suradnika, koji su, analizirajući situaciju u različitim regijama u Rusiji, ustanovili kako više razine različitosti ne utječu negativno na razinu socijalnog povjerenja.

Kakva je situacija u Bosni i Hercegovini? Bosna i Hercegovina se u politološkoj literaturi vrlo često označava kao duboko, etnički i religijski, podijeljeno društvo (primjerice Kasapović, 2005), pa stoga predstavlja zanimljiv slučaj za analizu odnosa između etničke i religijske heterogenosti i razina socijalnog kapitala. Nažalost, istraživanja socijalnog kapitala do sada su bila izrazito zanemarena u Bosni i Hercegovini.

Literatura:

1. Salaj Berto, Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, 2009.